

RAZVOJ PREDUZETNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI: ANALIZA INSTITUCIONALNIH PROBLEMA U POSLOVANJU

DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: ANALYSIS OF INSTITUTIONAL PROBLEMS IN BUSINESS

Samir Smailbegović*

Dino Arnaut**

SAŽETAK

Razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP) predstavlja osnovni faktor koji utiče na razvoj cjelokupne privrede jedne zemlje. U Bosni i Hercegovini razvoj MSP je očigledno otežan i usporen zbog nepostojanja jasne politike tog razvoja koja bi bila podržana konkretnim mjerama i podsticajima koji su u nadležnosti državnih organa. Ipak, značaj razvoja MSP je neupitan, a podrška ovom razvoju predstavlja uslov za budući ekonomski razvoj BiH i oko toga postoji konsenzus između ekonomista i političara.

Globalno, problem u razvoju MSP u BiH predstavlja spor i neadekvatan proces privatizacije, kao i tranzicije ekonomije BiH ka ekonomiji tržišnog karaktera. Nekonzistentnost ekonomске politike i zakonskih regulativa, neadekvatna uloga države (nedostatak strateški usmjerene državne pomoći, pasivnost, nepovezanost i slaba harmonizacija institucija), proizvode neprivlačan poslovni ambijent i slab razvojni potencijal za MSP, te njihovu slabu konkurentnost na domaćem i inostranom tržištu.

Osnovni cilj rada je da se istraže koje su to barijere sa kojima se preduzetnici susreću u svome poslovanju, kako prilikom započinjanja biznisa, tako i poslije. Ovo istraživanje se bazira na anketiranju preduzeća i to u dva navrata: u proljeće 2014. i 2017. godine. Analizirali i poređili su se problemi u poslovanju sa kojima se susreću preduzeća u različitim periodima svoga poslovanja i na osnovu dobijenih zaključaka

preporučene su mjere za unapređenje poslovnog ambijenta u BiH, kao i mjere za prevazilaženje determinisanih problema.

Ključne riječi: *preduzetništvo, MSP, menadžment, razvoj, Bosna i Hercegovina.*

SUMMARY

The development of small and medium-sized enterprises (SMEs) is a basic factor that affects the development of the entire economy of a country. In Bosnia and Herzegovina, the development of SMEs is obviously difficult and slowed down due to the lack of a clear policy of development that would be supported by concrete measures and incentives that are within the competence of state authorities. Nevertheless, the importance of the development of SMEs is unquestioned, and support for this development is a condition for the future economic development of Bosnia and Herzegovina, and there is a consensus between economists and politicians around that. Globally, the problem of developing SMEs in Bosnia and Herzegovina is a slow and inadequate process of privatization as well as the transition of Bosnia and Herzegovina's economy towards the market economy. The inconsistency of economic policy and legislation, the inadequate role of the state (lack of strategic state aid, passivity, disconnection and poor harmonization of institutions) produce unattractive business

* - Kliniken Schmieder, Njemačka

** - Ekonomski fakultet, Zenica

environment and poor development potential for SMEs and their weak competitiveness on the domestic and foreign markets.

The main objective of the paper is to investigate the barriers that entrepreneurs face in their business, both when starting a business, and later. This research is based on company surveys on two occasions: in the spring of 2014 and 2017. The problems in the business that companies meet in different periods of their business were analysed and compared, and on the basis of the obtained conclusions measures for improvement of the business environment in Bosnia and Herzegovina are recommended, as well as measures for overcoming the determined problems.

Keywords: entrepreneurship, SMEs, management, development, Bosnia and Herzegovina.

UVOD

Da bi se mogao pratiti razvoj preduzetništva u jednoj ekonomiji, potrebno je poznavati kompletan sistem u okviru države koji determiniše i kreira ukupan preduzetnički okvir, te razvijenost institucionalnog sistema, koji u konačnici treba da jača preduzetničke kapacitete. Važnost razvoja preduzetništva je neupitna. Mala i srednja preduzeća (MSP) predstavljaju ključni generator otvaranja novih

radnih mjesta u Evropskoj uniji. Ova skupina preduzeća čini 99,8% ukupnog broja preduzeća, zapošljava 66,9% ukupno zaposlenih u EU i doprinosi 58,4% ukupnom bruto društvenom proizvodu EU. (Wymenga, P., et.all., 2010/11) S obzirom na važnost koju imaju MSP i kod nas u stvaranju BDP-a, zapošljavanja, investicija i izvoza, ona predstavljaju nezaobilazan segment sadašnjeg i budućeg ekonomskog razvoja BiH. Međutim, u svome poslovanju bosansko-hercegovačka preduzeća nailaze na brojne poteškoće prouzrokovane nepovoljnim poslovnim ambijentom, što rezultira slabim razvojnim potencijalom i nekonkurentnošću b-h preduzeća na domaćem i međunarodnom tržištu.

Shodno tome, osnovni cilj ovog rada jeste da se istraže i analiziraju institucionalne barijere (barem neke od njih) s kojima se preuzetnici susreću u svome poslovanju, kako prilikom započinjanja biznisa, tako i u kasnijoj fazi svoga poslovanja. Ovo istraživanje se bazira na prikupljanju primarnih i sekundarnih podataka. Osnovu istraživanja čini prikupljanje primarnih podataka anketiranjima b-h preduzeća, koja su izvršena u dva navrata: u jesen 2014. godine i u proljeće 2017. godine.

EKONOMSKI INDIKATORI

Opšti okvir unutar kojeg se odvijaju poslovne aktivnosti predstavljen je kroz ekonomsko okruženje i njegove indikatore, tj. pokazatelje.

Tabela br. 1: Broj preduzeća u BiH po kriteriju – broj zaposlenih¹, struktura prihoda i struktura zaposlenih za 2016. godinu

Veličina	Broj preduzeća	%	Struktura prihoda	Struktura zaposlenih
MIKRO	33.130	92,8	91,1 %	74,7 %
MALA			5,8 %	18,1 %
SREDNJA	2.249	6,3	3,1 %	6,1 %
VELIKA				1,1 %
Suma	35.700	100,0	100,0 %	100,0 %

Izvor: Agencija za statistiku BiH (www.bhas.ba), Saopćenje, Poslovne statistike, juni 2016., str.2 i kalkulacije autora i Tematski bilten TB 01, str. 55

¹ Klasifikacija veličine preduzeća u BiH se vrši prema broju zaposlenih i prema ukupnom prihodu, a na osnovu relevantne regulative Evropske unije i Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, na: mikro – broj zaposlenih 0-9 i ukupan prihod 0-4 mil. KM; mala – 10-49 i 4-20 mil. KM; srednja – 50-249 i 20-100 mil. KM; velika – 250 i više i 100 mil. KM i više.

“Najvažniji indikatori za procjenu ekonomskog okvira za poslovanje općenito, su GDP (društveni bruto proizvod), GND (bruto nacionalni dohodak), zaposlenost, pokrivenost uvoza izvozom, inflacija, strana ulaganja, fiskalni i poreski bilans, devizne rezerve ...”(Agić, et.all., 85)

Iz prethodne tabele je uočljivo da 92,8 % svih preduzeća aktivnih i registrovanih u BiH spadaju u grupu mikro i malih (do 50 zaposlenih), a što u strukturi prihoda čini 96,9 % ostvarenog prihoda svih preduzeća u BiH.

Situaciona analiza za sektor preduzetništva u BiH

Iako su svi svjesni važnosti preduzetništva, ono je u BiH u potpunosti zanemareno. Važnost preduzetništva je posebno izražena u zemljama u razvoju, koje imaju ambicije pridruživanja Evropskoj

uniji. Istorijски posmatrano, u BiH je (ranije kao dio Jugoslavije, a i sada kao samostalna država) država tradicionalno preuzimala odgovornost za povećanje vrijednosti i za zaposlenost: to se činilo kroz velike industrijske i poljoprivredne sisteme i kombinate. Ipak, treba priznati da preduzetništvo u ekonomskom razvoju BiH u posljednje vrijeme sve više dobija na značaju, međutim odnos državnih struktura prema novim, mikro, malim i srednjim preduzećima još uvijek nije zadovoljavajući. Preduzetnici se još uvijek susreću sa raznim problemima i poteškoćama u poslovanju, s jedne strane, a s druge strane imamo nedostatak podsticaja preduzetništvu na svim nivoima. Jedan od primjera koji odslikava stanje u preduzetništvu u BiH je i taj da proces registracije preduzeća u prosjeku traje 60 dana! (Petković, 2010.,225-249)

Tabela br. 2: Broj potrebnih dana i troškovi registracije preduzeća u BiH i zemljama Evrope, Centralne Azije

	Bosna i Hercegovina	Evropa i Centralna Azija	OECD
Vrijeme registracije (dana)	65	10,2	8,3
Troškovi registracije (% od prihoda p.c.)	13,5	4,7	3,1
Procedura (broj koraka)	12	4,9	4,8

Izvor: Doing Business in Bosnia and Herzegovina, The World Bank, 2016., (www.diongbusiness.org)

Iz prethodne tabele je uočljivo da su, kako broj potrebnih dana za registraciju preduzeća u BiH, tako i troškovi registracije, kao i potreban broj koraka u BiH umnogome nepovoljniji u odnosu na uporedne zemlje: vrijeme registracije preduzeća u BiH je šest puta duže, troškovi registracije su tri puta skupljii, a i broj potrebnih koraka do registracije je oko tri puta brojniji. Prema istraživanju poslovnog okruženja koje provodi Svjetska banka, BiH se nalazi u 2016. godini na 175. mjestu od 192 rangiranih ekonomija po pitanju započinjanja biznisa i registracije preduzeća. Usporedbe radi, nakon provedenih reformi Makedonija je skočila na 6. mjesto.

Ovi podaci zorno pokazuju gdje se nalazi privreda BiH po pitanju podrške, stimulisanja, programa razvoja, koordinacije institucija vezanih

za poboljšanje poslovnog okruženja u kojem egzistiraju naša preduzeća.

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Prvi dio istraživanja

U prvom dijelu istraživanja koje je urađeno u jesen 2014. godine obuhvaćeno je ukupno 53 preduzeća prema slijedećim kriterijima: da su smještena na teritoriji BiH (Federacija BiH i Republika Srpska), da na tržištu egzistiraju najmanje 5 godina i da spadaju u grupu malih i srednjih preduzeća (prema kriterijima Evropske komisije i Agencije za statistiku BiH¹).

¹ ukupnog prihoda; srednja 50-249 zaposlenih i/ili 20-100 mil. KM prihoda i velika 250 i više zaposlenih i/ili 100 mil. KM i više ukupnog prihoda

Tabela br. 3: Struktura preduzeća u uzorku (jesen 2014. g.)

	Broj preduzeća	%	Mala	Srednja
Trgovina	15	28,3	10	5
Usluga	16	30,2	11	5
Proizvodnja	22	41,5	5	17
UKUPNO	53	100,0	26	27

Iz prethodne tabele možemo zaključiti da je struktura anketiranih preduzeća po granama djelatnosti skoro u potpunosti ista kao i struktura svih preduzeća registrovanih i aktivnih u BiH (a što se nastojalo i postići).

Prvo pitanje u anketnom upitniku koje je bilo postavljeno preduzećima odnosilo se na probleme koje su preduzeća imala u svome poslovanju prilikom započinjanja biznisa. Dobijeni su slijedeći odgovori:²

Tabela br. 4: Koji problemi kod pokretanja biznisa su bili najveći za ispitanike

	Frekvencija	Prozenat (%)	Validni prozenti	Kumulativni prozenti
mogućnost finansiranja	26	49.1	49.1	49.1
administrativne poteškoće	13	24.5	24.5	73.6
pronalazak potrošača	6	11.3	11.3	84.9
kvalitetni kadrovi	5	9.4	9.4	94.3
ostalo	3	5.7	5.7	100.0
UKUPNO	53	100.0	100.0	

Najveći problem u poslovanju danas ispitanici vide u (ne)mogućnosti finansiranja (50,9 % ispitanika), slijedi problem pronalaska potrošača sa 24,5 %, administrativne poteškoće 11,3%, kvalitetni kadrovi 7,5 %, te ostali problemi 5,7 %.

Vidimo da je mogućnost finansiranja i dalje ubjedljivo najveći problem s kojim su se preduzeća suočavala kako na početku svoga poslovanja, tako i danas: ponovo svako drugo anketirano preduzeće upravo ovaj problem i danas vidi kao najveći problem u svome poslovanju. Anketirana preduzeća su se od prvih dana svoga poslovanja pa nadalje u proteklih najmanje pet godina, naučila kako da se nose sa administrativnim poteškoćama, koja su svoje drugo mjesto (kod započinjanja poslovanja) danas prepustila problemu pronalaska potrošača (što preduzeća sada stavljaju na drugo mjesto): za svako četvrtu naketirano preduzeće danas pronalazak potrošača predstavlja poteškoću u poslovanju.

Drugi dio istraživanja

Drugi dio istraživanja, koji je rađen u proljeće 2017. godine, obuhvatio je ukupno 56 preduzeća, prema slijedećim kriterijima: da su smještена na teritoriji BiH, da na tržištu egzistiraju najmanje pet godina i da spadaju u grupu srednjih i velikih preduzeća (a prema već ranije spomenutim kriterijima): Kao i u istraživanju izvršenom u jesen 2014. godine i u ovom istraživanju struktura preduzeća po granama djelatnosti skoro u potpunosti odgovara strukturi svih registrovanih i aktivnih preduzeća u BiH.

Anketiranim preduzećima dato je u zadatak da navedu koji su to najveći problemi za njih bili u poslovanju unazad 5-10 godina. Na raspolaganju su imali 10 ponuđenih mogućnosti, a trebali su da se opredijele samo za jednu. Jednu od ponuđenih mogućnosti: ostvarenje rasta produktivnosti, ni jedno

² U upitniku je i bilo ponuđeno ovih 5 mogućnosti, između kojih su preduzeća trebala da odaberu samo jednu

od 56 anketiranih preduzeća nije izabralo kao svoj najveći problem u poslovanju u proteklom periodu. Ostali odgovori su razvrstani kako slijedi:

Tabela br. 6: Struktura preduzeća u uzorku (proljeće 2017.g.)

	Broj preduzeća	%	Srednja	Velika
Trgovina	16	28,6	10	6
Usluge	16	28,6	12	4
Proizvodnja	24	42,8	13	11
UKUPNO	56	100,0	35	21

Tabela br. 7: Najveći problemi u poslovanju unazad 5-10 godina bili su ...

	Frekvencija	Procenat (%)	Validni procenat	Kumulativni procenat
Mogućnost finansiranja	14	25,0	25,0	25,0
Administrativne poteškoće	12	21,4	21,4	46,4
Pronalazak potrošača	7	12,5	12,5	58,9
Kvalitetni kadrovi	1	1,8	1,8	60,7
Stvaranje imidža	1	1,8	1,8	62,5
Nabavka sirovina i materijala	2	3,6	3,6	66,1
Praćenje tehnoloških promjena	1	1,8	1,8	67,9
Optimiranje troškova	3	5,4	5,4	73,2
Nelojalna konkurenca	15	26,8	26,8	100,0
UKUPNO	56	100	100	

Na pitanje u upitniku koji su za najveći problemi sa kojima se preduzeće suočavalo u svome poslovanju unazad 5-10 godina, najveći broj ispitanika se „žalio“ na nelojalnu konkureniju (njih 15 ili 26,8 %), odmah potom mogućnost finansiranja je također za četvrtinu ispitanika predstavljala veliki problem u poslovanju (njih 14 ili 25,0 %), kao i administrativne poteškoće (za njih 12 ili 21,4 %). Upravo ova tri problema su bila najveći problemi sa kojima su se borila preduzeća u svom ranijem poslovanju: ukupno 41 preduzeće (ili 73,2 %) najveće probleme u svom poslovanju 5-10 godina unazad vidi upravo u nelojalnoj konkureniji, mogućnošću finansiranja i administrativnim poteškoćama. Na žalost, može se konstatovati da su ovo upravo problemi u poslovanju na koje preduzeća sama najmanje mogu da

utiču, a pojavljuju se najčešće upravo onda kada preduzeća započinju svoje poslovanje ili nastoje da se šire i razvijaju: ovo su elementi poslovanja vezani u najvećoj mjeri za državnu regulativu i opšte stanje na tržištu (konkurenca, državne regulative, finansijsko tržište, protekcije itd.). Tek 7 preduzeća (12,5 %) glavni problem u svome proteklom poslovanju vidi u pronalasku potrošača, dok na ostale kategorije, kao što su: optimiranje troškova (3 preduzeća ili 5,4 %), nabavka sirovina i repromaterijala (2 preduzeća ili 3,6 %), praćenje tehnoloških promjena, kvalitetni kadrovi i stvaranje pozitivnog imidža po jedno preduzeće, otpada preostalih 26,8 % ispitanika.

Ako se napravi paralela između ova dva istraživanja i odgovora koji su dobiveni, uočavamo da se, kako mala i srednja,

tako i srednja i velika preduzeća „žale“ na iste probleme s kojima se suočavaju (bilo na početku svog poslovanja, bilo unazad 5-10 godina, nazovimo ih „problemi iz prošlosti“), a to su: (ne)mogućnost finansiranja i administrativne poteškoće! Za srednja i velika preduzeća glavni problem

predstavljala je nelojalna konkurenca. Ponovo konstatujemo da anketirana preduzeća kao svoje goruće probleme u poslovanju „u prošlosti“ upravo navode upravo one probleme koji su iz domena institucionalnih problema.

Tabela br. 8: Najveći problemi u poslovanju danas su ...

	Frekvencija	Procenat (%)	Validni procenat	Kumulativni procenat
mogućnost finansiranja	8	14,3	14,3	14,3
administrativne poteškoće	2	3,6	3,6	17,9
pronalazak potrošača	20	35,7	35,7	53,6
kvalitetni kadrovi	5	8,9	8,9	62,5
stvaranje imidža	3	5,4	5,4	67,9
praćenje tehnoloških promjena	1	1,8	1,8	69,6
optimiranje troškova	3	5,4	5,4	75,0
nelojalna konkurenca	14	25,0	25,0	100,0
UKUPNO	56	100,0	100,0	

Najveće probleme u svome poslovanju danas ispitanici vide u poteškoćama oko pronalaska potrošača (20 preduzeća ili 35,7 %), potom u nelojalnoj konkurenциji (njih 14 ili 25,0 %). Na trećem mjestu preduzeća navode probleme oko (ne) mogućnosti finansiranja, njih 8 ili 14,3 %. Ako ponovo posmatramo kumulativno tri najveća problema koja navode ispitanici, a koja su vezana za poslovanje danas, vidimo da 42 preduzeća ili njih tačno 75 % kao najveće poslovne probleme trenutno navode pronalazak potrošača, nelojalnu konkureniju i probleme oko mogućnosti finansiranja njihovog poslovanja. Ako uporedimo ove pokazatelje sa onima koje smo dobili posmatrajući najveće poslovne probleme preduzeća unazad 5-10 godina, primjećujemo da se kao najveći problem danas za preduzeća pojavljuje problem pronalaska potrošača (danasa 20 preduzeća to navode kao najvažniji problem za razliku od njih 7 kojima je ovo bio najveći problem u ranijem poslovanju, tj. u zadnjih 5-10

godina). Preduzeća se s protokom vremena sve više okreću tržištu i traže mogućnost plasmana svojih roba i usluga, pa tako ovaj podatak oko pronalaska potrošača i ne iznenađuje. I dalje na prva tri mesta, ovaj puta na drugom i trećem mjestu po važnosti, nažalost ponovo se pojavljuju problemi sa nelojalnom konkurenjom i problemi oko mogućnosti finansiranja biznisa, koji su se navodili kao najveći problemi i prije 5-10 godina. Iz ovakvih navoda može se zaključiti da država nije ništa učinila da spriječi nelojalnu konkureniju, a nije iznašla ni povoljnije načine i mogućnosti finansiranja privrede. Ostali problemi u poslovanju su raspoređeni na: 5 preduzeća koja navode da imaju problema oko pronalaska kvalitetnih kadrova, po 3 preduzeća navode optimiranje troškova i stvaranje pozitivnog imidža u javnosti kao goruće probleme, za 2 preduzeća najveći problem su administrativne poteškoće, a za jedno preduzeće problem predstavlja praćenje tehnoloških promjena. Ni jedno od anketiranih preduzeća kao

svoj važan problem ponovo ne spominje ostvarenje rasta produktivnosti (isti slučaj je i u odgovorima vezanim za ranije poslovanje, tj. unazad 5-10 godina), a ni jedno preduzeće danas nabavku sirovina i repromaterijala ne navodi kao najvažniji problem u poslovanju.

ZAKLJUČAK

Razvoj preduzetništva u BiH umnogome je usporen i otežan zbog postojanja institucionalnih problema koji doprinose takvom stanju i stvaranju nepovoljnog poslovnog ambijenta za poslovanje uopšte. U istraživanju koje je urađeno u dva različita vremenska perioda i na dvije slične, ali ipak i različite grupe ispitanika, a tretirajući njihove odgovore na pitanja koja su se odnosila na promatranje dva vremenska perioda njihovog poslovanja (problemi sa kojima se suočavaju danas u svome poslovanju i problemi sa kojima su se suočavali na početku svoga poslovanja, tj. 5-10 godina unazad) dolazi se do, pa skoro, istih odgovora, tj. zaključaka. Osnovni, gorući problemi s kojima se suočavaju b-h preduzeća, kako u ranijim fazama svoga poslovanja, tako i danas, kao i u različitim vremenskim periodima posmatranja, ostaju isti. A to su: (ne)mogućnost finansiranja, nelojalna konkurenca, pronalazak potrošača i administrativne poteškoće. Od četiri najčešće navođena problema u poslovanju od strane anketiranih preduzeća, čak tri se nalaze u domenu državne regulative, tj. predstavljaju institucionalne probleme, a koji, ruku na srce, uopšte ne moraju da postoje. Adekvatnim mjerama vlade i institucija BiH ovi problemi treba pod hitno da se prevaziđu (uklone).

Determinirati ćemo neke od problema:

- izdavanje urbanističkih saglasnosti, građevinskih i upotrebnih dozvola – rokovi su predviđeni, ali se ne poštuju;
- naplata potraživanja – nedostatak finansijske discipline u plaćanju i praksa kompenzacije predstavljaju veliki problem domaće privrede: sudski sporovi naplate potraživanja

traju nedopustivo dugo (godinama), a uz to je i postupak prinudne naplate potpuno neefikasan. Sve ovo dovodi do nelikvidnosti i „zdravih“ preduzeća, te do nezainteresovanosti stranih ulagača. Uz to, država svoja potraživanja sve bolje naplaćuje kroz Upravu za indirektno oporezivanje, Poresku upravu, inspekcije. Preduzeća su prinuđena zbog rizika naplate da smanjuju plasman roba po cijenu smanjenja prihoda i rezultata poslovanja;

- monopolističko ponašanje – npr. veliki trgovачki lanci uslovjavaju dobavljače na potpisivanje jednogodišnjih ugovora, uslovjavaju stalno novim odgođenim plaćanjima (i do 90 dana), velikim rabatima, ne poštaje se odluka o zastupljeniču domaćih proizvoda u omjeru od minimum 50% ;
- komplikovana i skupa procedura javnih nabavki – dokumentacija preobimna, potvrde i uvjerenja (izmireni porezi, doprinosi itd.) preskupi. Prisutnost korupcije ima za posljedicu odabir unaprijed poznatog ponuđača.

Iz svega navedenog uočljivo je nepostojanje adekvatne, motivirajuće i olakšavajuće zakonske regulative i njene provedbe za pojedine oblasti poslovanja, te njihovih jasnih provedbenih akata, kao i neprovodenje zakonom propisanih procedura i rokova. Dakle, nepovoljan poslovni ambijent, zaoštravanje konkurenčke borbe izazvane procesom globalizacije i internacionalizacije, reflektira slabim razvojnim potencijalom za preduzetništvo u BiH, kao i nedovoljnoj konkurentnosti b-h preduzeća na domaćem i međunarodnom tržištu.

LITERATURA

- [1] Agencija za statistiku BiH, Saopćenje, Poslovne statistike, juni 2016., str. 2, preuzeto sa www.bhas.ba
- [2] Agencija za statistiku BiH, Tematski bilten TB 01, str. 55, preuzeto sa www.bhas.ba

- [3] Agić, E., et.all., (2006), Marketing, Ekonomski fakultet Sarajevo
- [4] Dobrinić, D. (2012), Marketing i baze podataka, Tržište, Ekonomski fakultet Zagreb
- [5] Doing Business in Bosnia and Hercegovina, (2016), World Bank, preuzeto sa www.doingbusiness.org
- [6] Federalni zavod za statistiku, www.fzs.ba
- [7] Martinović, D., Šunjić Beus, M., Karišik, J., (2012), Stručni rad – Potencijali i ograničenja u razvitku preduzetništva u BiH sa posebnim osvrtom na sektor malih i srednjih preduzeća, Ekonomski fakultet Sarajevo
- [8] Petković, D., Serdarević, N., Bejić, J., (2010), Vodič za preduzetništvo, Univerzitet u Zenici
- [9] Statistički bilten BiH, preuzeto sa <http://www.bhas.ba>
- [10] Svjetska banka i Međunarodna finansijska korporacija, (2010), Doing Business 2010. Bosnia and Herzegovina, Washington
- [11] Umihanić, B., et.all., (2011), GEM: Globalni monitor preduzetništva, GEM BiH
- [12] Wymenga, P., Spanikova, V., Derbyshire, J., Berker, A., Are EU SMEs recovering from the crisis? Annual Report on EU Small and Medium sized Enterprises 2010/2011. Dostupno na: ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/performanc-review/files/supporting-documents/2010-2011/annual-report-en.pdf